

SPINOZA CLASSICUS

ANTIEKE BRONNEN VAN EEN MODERNE DENKER

WIM KLEVER

 DAMON

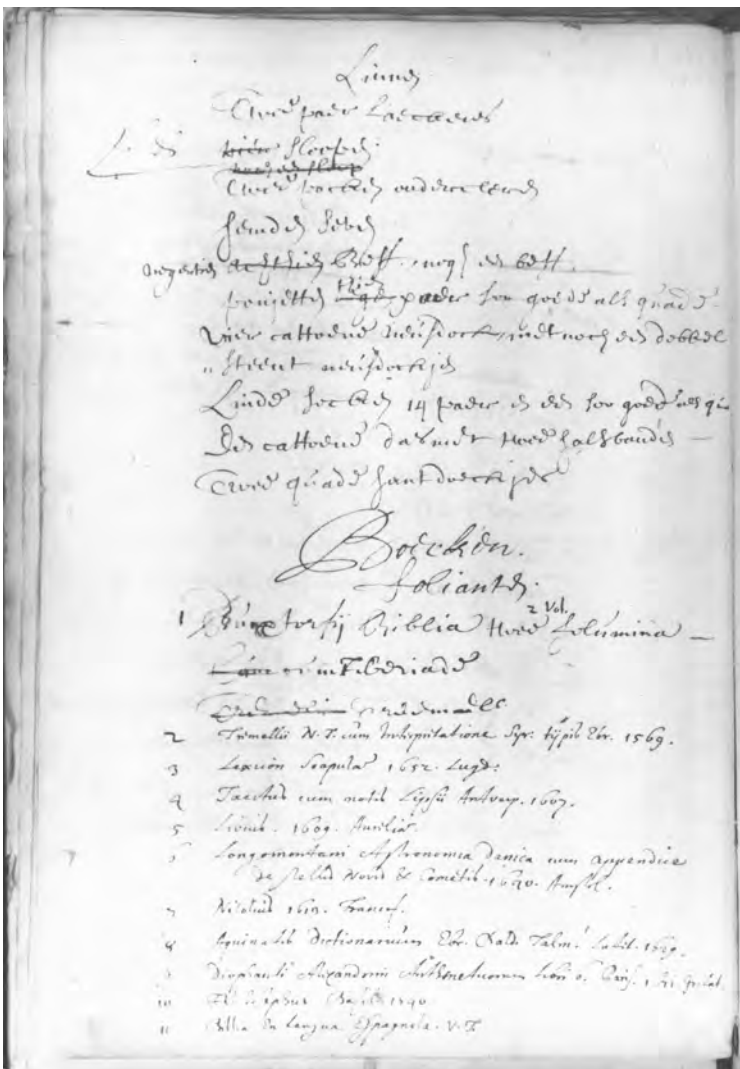
INHOUD

HOOFDSTUK 1	9
Klassieken in Spinoza's bibliotheek	
HOOFDSTUK 2	17
Seneca en Spinoza	
ofwel de onuitvoerbaarheid van het stoïsche levensideaal	
HOOFDSTUK 3	31
Terentius en Spinoza	
of de fascinatie van de <i>humanitas</i>	
HOOFDSTUK 4	47
Ovidius en Spinoza	
of de filosofie van het radicale transformationisme	
(met een excursie over Pythagoras)	
HOOFDSTUK 5	65
Epicurus, Lucretius en Spinoza	
of ethica op basis van fysica	
HOOFDSTUK 6	79
Spinoza contra Plato, Aristoteles, Socrates en Zeno	
of verwerping van speculatieve wijsbegeerte	

SPINOZA - CLASSICUS

HOOFDSTUK 7	93
Thales en Euclides of Spinoza's Griekse idolen	
HOOFDSTUK 8	105
Livius en Spinoza of lessen uit de politieke geschiedenis van Rome, door Machiavelli aangereikt	
HOOFDSTUK 9	123
Tactitus en Spinoza of mechanismen in de politiek	
HOOFDSTUK 10	153
Plinius de Jongere en Spinoza over spoken en enkele andere onderwerpen	
HOOFDSTUK 11	167
Curtius en Spinoza over de morele excessen van Alexander de Grote	
HOOFDSTUK 12	187
Lucianus, Petronius en Horatius of enkele bronnen van Spinoza's (ver)lichte ironie	

HOOFDSTUK 13	209
Vergilius en Spinoza over een groot karwei en een beslissende strijd	
HOOFDSTUK 14	223
Sallustius' politieke beschouwingen door Spinoza gedeeld en verwerkt	
HOOFDSTUK 15	235
Cicero en Spinoza: tegengestelde visies op de 'publieke zaak'	
HOOFDSTUK 16	253
Flavius Josephus en Spinoza over religieus fundamentalisme als politieke slijtzwam	
HOOFDSTUK 17	269
Christus' ethisch-politieke missie naar Spinoza's lezing van Mattheüs en Johannes	
HOOFDSTUK 18	285
Spinoza in de ban van Paulus' filosofie	
HOOFDSTUK 19	301
Spinoza's complementaire profielen: Iberico-Judaicus, cartesianus reformatus, Affinianus	

Uit de inventaris van Spinoza's bezittingen op 2 maart 1677 opgemaakt door notaris W. van den Hove te 's-Gravenhage. Foto Vereniging Het Spinozahuis.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

KLASSIEKEN IN SPINOZA'S BIBLIOTHEEK

Boekenbezit

Na Spinoza's overlijden op 21 februari 1677 werd door de plaatselijke notaris Willem van den Hove een lijst opgemaakt van de boeken die in zijn bezit waren. Deze lijst, die vervolgens diende als veilingcatalogus voor de verkoop, is in handschrift bewaard gebleven.¹ Zij werd in 1888 uitgegeven door A.J. Servaas van Rooijen, die het document ook voorzag van bibliografisch commentaar.²

Wat meteen opvalt wanneer men de lijst van Spinoza's boekenbezit doorneemt, is het grote aantal klassieke auteurs dat daarin vermeld wordt. Van Tacitus bezat hij de *Opera quae exstant* in de kostbare Plantijn-uitgave in folio van 1607 die van aantekeningen was voorzien door de beroemde filoloog Justus Lipsius. Eveneens was daar een folio-uitgave van Livius in 1609 (te Aurelia), die men niet nader heeft weten te identificeren. Het volledige oeuvre van Flavius Josephus was aanwezig met een uitgave in folio van 1540 door Froben te Basel. Van dezelfde uitgever had Spinoza de twee folio-banden met de Latijnse vertaling van het volledige werk van Aristoteles aangekocht, die in 1548 waren uitgebracht door Oporinus in Basel. Augustinus, behalve kerkvader ook Latijns auteur, was eveneens vertegenwoordigd met

1 Notarieel Archief 2-3-1677. Zie afbeelding hiernaast.

2 *Inventaire des Livres formant la Bibliothèque de Bénédicte Spinoza* (La Haye 1888). In 1914 liet de Vereniging Het Spinozahuis een uitgave in groot formaat drukken onder de titel *Catalogus van de boekerij der Vereniging Het Spinozahuis* (zoals die door J. te Winkel opnieuw was samengesteld). Deze catalogus werd nog eens in nieuwe opmaak uitgegeven door Brill (Leiden 1965).

een *Epitome operum omnium*, een folio die verschenen was in 1539 en Diophantus met zijn *Arithmetica* in het Grieks en Latijn (f^o Parijs 1621). Dan volgt een klassieke auteur in quarto: de volledige Vergilius “*cum veterum omnium commentariis et selectis recentiorum notis*”, door Commelinus in 1646 gepubliceerd. Daarna een hele serie in octavo: ‘Hippocrates 2 vol. 1554’, het *Enchiridion* van Epictetus met de tafel van Cebes en de commentaren van Simplicius en Arrianus (Keulen 1596). Van deze laatste auteur ook *Peri Anabaseōs Alexandrou* (Amsterdam: Jansonius 1668). Verder van Petronius het *Satyricon* in een uitgave van Blaeu (Amsterdam 1669), de *Dialogi mortuorum* van Lucianus (Leiden 1635), het volledige werk van Julius Caesar, uitgegeven door de beroemde Scaliger (Leiden 1651), de *Brieven* van Seneca aan Lucilius (kennelijk een Nederlandse vertaling, vermoedelijk van de bevriende Glazemaker). Tenslotte bleek Spinoza ook niet afkerig van klassieken in een pocketuitgave. In duodecimo las hij Sallustius (Amsterdam: Jansonius 1641), de *Epistolae* van Seneca aan Lucilius (Leiden: Elsevier 1649), de *Epigrammata* van Martialis (Amsterdam: Jansonius 1654), de *Epistolae cum Panegyricis* van Plinius Secundus (Stephanus 1591), de *Tragediae* van Seneca (Basel 1541), de *Opera Omnia* van Ovidius in drie bandjes van Jansonius (Amsterdam 1634), de *Historia Alexandri Magni* van Curtius (Elsevier 1633), de *Opera* van Vergilius (nogmaals) in een bandje van Jansonius (1619), de *Comoediae* van Plautus in een Elsevier van 1652, de *Epistolae* van Cicero in een Blaeu van 1632, de *Institutiones* van Justinianus in een bloemlezing van Jansonius 1630, de *Metamorphoses* van Ovidius in twee deeltjes van Elsevier (1629), Vergilius eveneens nog eens in zakformaat, verzorgd door de beroemde Heinsius voor Hackius in Leiden (1671) en Tacitus in een uitgave die verzorgd werd door de Leidse hoogleraar Boxhorn voor Jansonius (Amsterdam 1643). Verder bezat hij nog *Phrases Virgil. Et Horat.*, dat niet geïdentificeerd is. Naast deze literaire of historische werken ontdekken we nog het *Lexicon Scapulae* (1652) en de *Thesaurus Ciceronianus* van Nizolius (1613) in folio, alsmede het ‘*Lexicon Schrevelii* 1654.Gr.Lat.’ in 8°. Spinoza bezit Vergilius dus in viervoud en Tacitus en Ovidius in tweevoud. Met Livius was hij behalve uit diens eigen werk ook vertrouwd via de *Discorsi* van Machiavelli, die geheel en al aan *Ab Urbe Condita*

HOOFDSTUK 2

SENECA EN SPINOZA OFWEL DE ONUITVOERBAARHEID VAN HET STOÏSCHE LEVENSIDEAAL

Spinoza's eerste contact met de rijkdom van de klassieke oudheid was zijn kennismaking met de Stoa. Dit blijkt uit zijn eerste geschrift dat altijd onvoltooid is gebleven en pas na zijn dood door zijn vrienden werd uitgegeven in de *Opera Posthuma* (1677), te weten de *Tractatus de intellectus emendatione* (Verhandeling over de verbetering van het verstand). Dit werkje van 40 gedrukte bladzijden heeft hij vermoedelijk geschreven in het tweede of derde jaar van zijn omgang met Van den Enden, zodra hij de techniek van de actieve beheersing van het Latijn meester was geworden, zo rond 1657. Er was nog geen grote vaardigheid in het taalgebruik, de stijl is nog schools en stijf. Welnu, als één ding duidelijk wordt uit de eerste bladzijden waarop de jonge Spinoza, hij is dan 25 jaar, zijn gedachten in een soort academische 'scriptie' vorm gaf, dan is het wel de massieve presentie van Seneca. Keer op keer duiken woorden en standpunten van Seneca op en wel met name uit diens *Brieven aan Lucilius*.¹

Wie was Seneca? Wat behelzen de *Brieven aan Lucilius*? Wat wil de Stoa? Om, wat het meest logische is, bij het laatste te beginnen, zij er aan herinnerd dat de Stoa de filosofische richting is waarvan de van Cyprus afkomstige Zeno de geestelijke vader is. Hij begon rond 300 voor Christus zijn lessen te geven in de gekleurde zuilengalerij (*stoa*

1 Grote verdiensten komt toe aan Omero Proietti die als eerste en enige onderzoeker in den brede de linguïstische maar ook inhoudelijke overeenkomsten tussen de TIE (zo duiden wij voortaan Spinoza's eersteling aan) en de *Epistolae ad Lucilium* overtuigend heeft aangetoond. De TIE, zo besluit hij het eerste deel van zijn desbetreffende artikel "Lettres à Lucilius, une source..." (p.46), is een "jeu dissimulé, encore balbutiant, avec un des hauts lieux de la sagesse occidentale". Ik zal verderop ruim gebruik maken van dit produkt van fenomenale geleerdheid.

poikilè) te Athene, waarnaar de nieuwe filosofie vervolgens werd genoemd. De stichter, die in 263 een einde aan zijn leven maakte, werd als schoolleider opgevolgd door Cleanthes, die op zijn beurt in 232 door Chrysippus werd opgevolgd. Tezamen zijn deze drie de hoofdfiguren van de Oude Stoa. In de Middelste Stoa (tweede eeuw voor Christus) speelden Panaitius en Posidonius een toonaangevende rol. In het begin van onze jaartelling ontstond dan de Nieuwe Stoa, waarvan Seneca (4-65) de belangrijkste vertegenwoordiger werd, naast Epictetus en keizer Marcus Aurelius.²

De Stoa is een natuurbeschouwing (*physica*) en een ethiek, die gericht zijn op het verkrijgen van een toestand van psychische rust, die vrede en geluk inhouden. Die toestand, die gekenmerkt wordt door de afwezigheid van lijden, heet daarom technisch *apatheia*. Zij wordt bereikt door alle excessiviteit of bewogenheid uit het gemoedsleven te verwijderen en zo een toestand van evenwicht te scheppen.

Lucius Annaeus Seneca werd 4 voor Chr. geboren te Cordoba in het geromaniseerde Spanje en was dus tijdgenoot en zelfs rijksgenoot van Jezus Christus. Zijn hogere opleiding tot retor en filosoof ontving hij in de hoofdstad Rome, waar hij ondanks zijn afkeer van politiek toch de ambten van quaestor en consul bekleedde. Door keizer Claudius werd hij op instigatie van diens vrouw Messalina in 41 verbannen naar Corsica. Na de verstoting van Messalina en Claudius' hertrouwen met Agrippina werd Seneca door deze keizerin belast met de opvoeding van haar zoon Nero. Het is wel zeker dat Seneca in dienst van Claudius vuile handen maakte. Hij verheerlijkte hem; pas na zijn dood kritiseerde hij hem in een satire. Dat hij faalde in zijn taak als pedagoog blijkt uit het feit dat zijn pupil er niet voor terugschrok om zijn moeder te vermoorden.³ De

2 Een voortreffelijk overzicht van de Stoa wordt geboden in M. van Straaten, *Kerngedachten van de Stoa* (Roermond: Romén & Zonen 1969). Na een inleiding van 60 bladzijden volgt een selectie van teksten.

3 Zie daarover Tacitus, *Annalen*, cp.II. Wanneer Spinoza in zijn discussie met Blijenbergh over het kwaad stelt dat het kwaad in de wereld niet iets positiefs is en dat God er dus niet van kan worden beschuldigd het te hebben veroorzaakt, grijpt hij naar het voorbeeld van Nero's wandaad: "By voorbeelt, de moedermoort van Nero, voor so veel die iet stelligs begreep, en was geen schellemstuk. Want de uysterlyke daat, en met eenen de intentien om de moeder te vermoorde heeft Orestes ook gehad, en evenwel wort hy, ten minste als Nero, niet beschuldigt. Wat was dan de schellemstuk van Nero? Niet anders, als dat hy met dat werk getoont heeft, dat hy ondankbaar, onbarmhartig,